

Гојко Миљанић

## САРАДЊА НАРОДА ЦРНЕ ГОРЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ПРВОЈ ГОДИНИ ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА

Послије распада југословенске војске и државе, Црну Гору, Херцеговину, Санџак и Боку окупирале су италијанске трупе, док су се њемачке јединице повукле из Херцеговине сјеверно од демаркационе линије.<sup>1</sup> Априла мјесеца образована је тзв. „Независна Држава Хрватска“ којој је припојена и Херцеговина, али њене југоисточне границе нијесу биле одређене. На Цетињу су црногорски сепаратисти уз помоћ Италијана образовали административни комитет који је радио на обнављању наводно независне црногорске државе. Овај комитет је радио и на припајању источне Херцеговине Црној Гори, па је у том циљу предузео одговарајуће мјере. Присталице тога плана су из Гацка упутиле једну делегацију на Цетиње да тобоже „у име народа“ тога краја изрази спремност за прикључење Црној Гори. Такве намјере подржавали су остаци великоорпске буржоазије из ове области, предвиђајући да ће им интереси бити угрожени у саставу НДХ.<sup>1а</sup>

Истовремено, усташки оријентисани муслимани упућују своју делегацију у Сарајево да и они, наводно у име муслиманског становништва, траже од усташког повјереника прикључење источне Херцеговине Независној Држави Хрватској. Остаци муслиманског беговата и промућурни трговци очекивали су да ће

---

<sup>1</sup> Њемачка и Италија су подијелиле југословенску државну територију на два окупациона подручја — њемачко и италијанско, а затим њу извјесне дјелове уступиле својим сателитима.

Демаркациона линија се протезала правцем: Врх (на бившој југословенско-италијанској граници) — Литија — Церкље — Самобор — Петриња — Глина — Бос. Нови — Сански Мост — Мркоњић Град — Доњи Вакуф — Сарајево — Устипрача — Прибој — Нови Пазар — Орлова Чука (изнад Врања) — Шарпланина — Тетово — Охридско језеро — Преспанско језеро. (Ослободилачки рат народа Југославије, II издање, Београд 1965, 36); Зборник докумената НОР-а књ. 1, стр. 9.

<sup>1а</sup> Ослободилачки рат народа Југославије књ. I, II изд. ВИИ, Београд 1965. г. стр. 36 (даље: ослободилачки рат); Архив Војно-историјског института (ВИИ), кут. 171-а, рег. бр. 36 (I, Извјештај котарског престојаника из Гацка, кут. 1965, рег. бр. 1/1, Стенографске биљежнице учесника НОР-а; Радоје Пајовић, окупација Црне Горе и планови око стварања „Независне црногорске државе“, Историјски записи бр. 2/1961, стр. 295.

им НДХ обезбиједити некадашње привилегије и повратити беговска имања.<sup>2</sup>

Као што се види, на том подручју су се већ првих дана окупације сукобиле сепаратистичке тежње разних буржоаских политичких група, које настоје да уз помоћ окупатора задовоље своје класне интересе.

Такве концепције домаће буржоазије водиле су ка заоштравању већ постојећих вјерских и националних супротности. Овакав став буржоазије Италијани су радо прихватили, јер је то одговарало њиховој политици да поред НДХ створе још једну квислиншку творевину, Црну Гору, што би им олакшало одржавање система окупације. Они своју дјелатност одмах усмјеравају на изазивање сукоба између Срба, Хрвата, и муслимана, а представницима свих сепаратистичких струја обећавају просперитет, и то: усташама и муслиманском беговату проширење граница НДХ на југоисток прикључењем источне Херцеговине и Санџака, а црногорским сепаратистима и остацима великосрпске буржоазије проширење црногорске државе на запад до границе бивше Зетске бановине.<sup>3</sup> Међутим, Римским споразумом од 18. маја између Мусолинија и Павелића за источне границе НДХ одређена је граница између Аустро-угарске и Црне Горе из 1916. године, коју су већ сјутрадан уз помоћ Италијана запосјеле усташке власти и јединице и успоставиле границу према Црној Гори. Италијанске групе су се повукле у Дубровник и Требиње. У Гацку, Билећу, Требињу и околним селима успостављене су оружничке станице дуж границе према Црној Гори, а истовремено долази једна група усташких повјереника који убрзо окупљају око себе дио муслиманског живља.<sup>4</sup> Користећи већ постојеће супротности и непрепљивост између муслимана, Хрвата и Срба, отворено позивају муслимане да се освете Србима наводно за неправду која им је нанјета у историји. „Треба побити све што може дати отпор” — говорили су усташки повјереници. „Посљедњи метаг у посљедњег Србина” — јавно је изјавио на скупу у Гацку Херман Тоногал.<sup>5</sup>

<sup>2</sup> Архив ВИИ кут. 85, рег. бр. 19/2—3; Бранко Ковачевић и Саво Сикоко, Јуноски устанак у Херцеговини 1941, Историја радничког покрета, зборник радова књ. 1, стр. 97.

<sup>3</sup> Архив ВИИ кут. 85 рег. бр. 19/2—3.

<sup>4</sup> Ослободилачки рат књ. 1, II изд. стр. 36; саопштење о италијанским злочинима према Југославије и њених народа, стр. 175, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора, Београд, 1944.

[Оружани устанак спријечено је стварање квислиншке краљевине Црне Горе. Трећег октобра Мусолини је образовао гувернаторат. То је у Црној Гори била врховна окупаторска власт све до капитулације Италије 1943. године. Гувернер је по полит. и администр. пословима био потчињен М. С. послова а за војна питања В. К. Архив ВИИ кут. 740 рег. бр. 9/2-а; кут. 550 рег. бр. 1/1, 2/1, 3/1 и 61; кут. 738 рег. бр. 5/4 — а — 1.

<sup>5</sup> У смјерницама за поступање у питањима пропаганде против Југославије фелдмаршал Кајтел каже да српско становништво треба окренути противу српског. Српски народ је означен као кризац за догађаје од 27. марта (Зборник НОФ, том. II, књ. II стр. 469; Архив ВИИ кут. 1955 рег. бр. 2 — 24/1, стенографске биљешке).

Према усташком плану о измјени етничког састава становништва у НДХ требало је раселити, покатоличити и уништити српски живаљ, првенствено из пограничних села према бунтовној Црној Гори, са којом су Херцеговци традиционално и родбински тијесно везани. Тако већ почетком јуна почиње спровођење плана о истребљењу Срба. У Требињу је 1. јуна убијено 13, а од 2. до 10. у околини Љубиња убијено је на најзвјерскији начин и побачано у јаму преко 140 Срба. Од 1. до 5. јуна у околини Гацка убијено је преко 200 људи, од којих је највећи број бачен у Корићку јаму, на самој граници према Црној Гори. Слични злочини одиравали су се у Поповом Пољу, Берковићима, у околини Невесиња као и у свим другим мјестима источне Херцеговине.<sup>6</sup>

На глас о првим злочинима усташа, српски живаљ почео се склањати у планине да би избјегао тотално уништење. Знатан број српског становништва нашао је уточиште у сусједној Црној Гори, као што су то чинили некада у XIX стољећу. Они из околине Требиња склонили су се у Бијелу Гору у околини Грахова и на Скорча Гору код с. Петровића; Билећани у Бањску и у Вучедолуку општину, а Гачани у Голију и Пивску Жулу. И један број чланова Партије из требињског среза избјегао је с народом у околину Грахова. Вијест о усташким злочинима у Херцеговини брзо се пронијела и у сусједну Црну Гору, што је код народа изазвало револт и дубоко огорчење. Црногорци су братски прихватили избјеглице из сусједне Херцеговине. Одмах су похитали у помоћ, да се заједно са Херцеговцима с оружјем у руци боре противе усташа, спасавајући српски народ и њихова села. У пограничним општинама, на иницијативу партијских организација, од виђенијих људи образовани су органи који су имали да се брину о избјеглицама и да представљају неку врсту власти, а нешто касније, последије јулског устанка, ту улогу преузимају одбори Народноослободилачког фонда.<sup>7</sup>

Усташки терор у Херцеговини брзо је изазвао народне масе на оружани отпор. Прве оружане акције устаника отпочеле су 3. јуна око Невесиња, а затим и у свим срезovima источне Херцеговине. Обавијештени о догађајима код Невесиња, око 150 наоружаних људи из околине Гацка разоружало је неколико ору-

<sup>6</sup> Командант жандармерије из Билеће о догађајима у с. Корићима пише: „Ноћу од 4. до 5. липња 1941. године побијено је од стране усташког повјереника за котар Гацко господина Хермана Тонгала 140 људи из с. Корића, котара Гацко код Голубије Јаме више самога села која је дубока око 30 метара, па су поубијани онда у ту јаму бачени“ (Архив ВИИ, кут. 143а рег. бр. 8/12 — 2; кут. 143, рег. бр. 4/1 — 5).

Према подацима усташке полиције до августа је у Мостару од 5.000 становника српске народности остало свега 852 лица, а све остало је избјегло, интернирано или поубијано. (Архив ВИИ кут. 189-а рег. бр. 3/1, кут. 143-а 8/12 — 2; кут. 143, рег. бр. 4/1 (1—5)).

<sup>7</sup> Архив ВИИ кут. 189 рег. бр. 31; кут. 1955 рег. бр. 2—24; кут. 2001 рег. бр. 1621/5, 19—8/5 и 20—8/5; Бранко Ковачевић, Саво Скоко, нав. дело стр. 147.

жничких станица од 6. до 8. јуна. Устаницима из Херцеговине одмах су прискочиле у помоћ веће групе наоружаних људи из Црне Горе, а првенствено из општина пивске, голијске, вучедолске, бањске и праховске. Усташе су биле изненађене масовношћу устанка, а посебно присуством Црногораца, па су биле присиљене да се повуку у Гацко и Автовац.<sup>8</sup> Оружане борбе почињу и у осталим срезовима, због чега су усташе и домобрани брзо појачали своје снаге у овој области на око 7.000 људи. Тако је 20. јуна батаљон домобрана и усташа извршио напад на збјег народа на Беговим Коритима, на самој граници Црне Горе, између Зубаца и Прахова. Чим је о томе обавијештен, Мјесни комитет КПЈ за Прахово упутио је збјегу 60 бораца у помоћ, а већ, сјутрадан тамо је стигао члан Окружног комитета за Никшић Сава Ковачевић. На лице мјеста изашао је и командир карабињерске станице из Прахова. Он се изненадио када је видио велике количине оружја код народа и захтијевао је да Херцеговци одмах напусте граховску општину, пошто наводно он ту одговара за ред и мир. Али, на то му је Сава Ковачевић преко тумача одговорио да се народ неће вратити у Херцеговину, јер су управо они, — Италијани — одговорни за усташке злочине, због чега се народ и ди-гао на оружје.<sup>9</sup>

У јунским догађајима у Херцеговини учествовао је знатан број устаника из Црне Горе ради непосредне заштите српског живља од уништења. Том приликом дошле су до изражаја врло развијене слободарске, традиционалне, борбене и родбинске везе црногорског и херцеговачког народа, који ни овога пута, као ни раније, нијесу признали вјештачке границе. Напротив, народ је отпочео и водио заједничку борбу против заједничког непријатеља и већ самим тим показао највиши степен међусобне сарадње. У многим сусједним селима и по збјеговима одржано је више заједничких народних зборована на којима су се људи договарали о даљим мјерама у борби против усташког терора.

Јулских дана 1941. године, за вријеме оружаног устанка црногорског народа против окупатора, избјеглице из Херцеговине придружују се црногорским устаничким четанама и учествују у разоружавању италијанских посада у Прахову, Вилусима и на Петровићима. Народ из Ластве (требињске) учествовао је у рушењу пута између Вилуса и Ластве код Клобука, да би спречио покрет италијанских трупа из Требиња на црногорске уста-

<sup>8</sup> Архив ВИИ кут. 143 рег. бр. 6/1—2, извјештај оружаног устанка из Биље; К. 1955 рег. бр. 2—1/1, 2—1/1, 2—24 Стенографске биљешке.

<sup>9</sup> О борбама око Прахова усташко заповједништво у Требињу 26. јула извјештава следеће: „Код црногорског Прахова, по добијеним подацима, дошло је 25. јуна до борбе између црногорских побуњеника и италијанских трупа. Овом приликом поинуло је 5 Италијана, 6 их је тешко рањено, а 51 заробљен“ (Архив ВИИ, кут. 84. рег. бр. 5/3 и кут. 143, рег. бр. 15/1—6).

Ство Ковачевић, Устанак у Праховској општини, Војноисторијски гласник бр. 3/1962. стр. 65.

ничке чете. Од устаника који су учествовали у овим првим акцијама у августу је формирана Ластванска чета — прва партизанска чета у Херцеговини. Италијанске, посаде напустиле су Крстац, и Горанско застрашене догађајима и повукле се у Никшић.<sup>10</sup> Све усташко-домобранске оружничке и италијанске карабињерске посаде у зони црногорско-херцеговачке границе разоружане су или су се пак саме разбјежале. Тиме је првих дана устанка на том подручју створена заједничка јединствена слободна територија.

Члан Окружног комитета КПЈ за Никшић Сава Ковачевић сазвао је 17. јула на Бојењем брду конференцију комуниста из граховске општине и пренио директиву ЦК КПЈ и Покрајинског комитета за почетак оружаног устанка народа Југославије. Конференцији су присуствовали и комунисти из требињског среза који су се ту затекли као избјеглице, тако да су и они том приликом упознати са овом директивом. Нешто касније, по одлуци ОК Никшић и ради преношења директива ЦК КПЈ о устанку, сви чланови Партије из Херцеговине који су у јуну избјегли с народом вратили су се у свој крај, да и сами оппачну оружане акције. Одмах по њиховом повратку, на партијском савјетовању комуниста из требињског среза, коме је присуствовао и њихов стари познаник Сава Ковачевић, разрађена је директива о устанку.<sup>11</sup> Тако су, услед познатих прилика у Херцеговини и немогућности одржавања и преношења веза, партијске организације у источној Херцеговини добиле директиву о устанку преко партијске организације у Црној Гори. Комунисти су тај задатак схватили као општи задатак читавог народа наше земље, а тиме и циљеве заједничке борбе против окупатора. Због изузетно тешке ситуације, партијске организације из пограничних срезова источне Херцеговине, све до доласка Мира Попаре из Мостара, концем јула, нијесу одржавале готово никакве везе с Обласним комитетом. Због тога су везе одржаване преко партијских форума из Црне Горе, преко којих су добивале и потребне материјале. Истина, партијске организације сусједних срезова и општина, а нарочито Грахова и Требиња, биле су и раније тијесно повезане, а многи стари чланови Партије су се и познавали, јер је организација требињског среза све до 1938. године била везана за партијску организацију Црне Горе. Несумњиво је ту најважнију улогу и непосредни утицај имала организација из Грахова, једна од најбројнијих и најстаријих у Црној Гори, у којој су радили истакнути партијски радници Никола, Сава, Јован и Павле Ковачевић и други. Тако су ове двије сусједне организације сваке године између два рата 2. августа, на Илиндан, традиционалне народне зборове никшићког и требињског среза на Беговим Ко-

<sup>10</sup> Архив ВИИ кут. 2001 рег. бр. 20—8/5 Стенографске белешке; Стево Ковачевић, нав. чланак, стр. 69.

<sup>11</sup> Стево Ковачевић, нав. чланак, стр. 69 и 70.

ритима претварале у антирежимске манифестације.<sup>12</sup> Ради тјешње координације и у извођењу акција, ОК Никшић одредио је Воја Ковачевића за рад у вучедолској општини и за одржавање непосредних веза са партијском организацијом и оружаним јединицама у билећком срезу. Он се одмах повезује са Миром Попаром, те су заједнички обилазили збјегове и по селима одржавали заједничке конференције народа сусједних мјеста из билећког и никшићског среза. У селу Врбици (Вучи До) смјештено је сједиште обласног војног руководства за Херцеговину. Ту је организовано заједничко издавање прогласа, умножавање радио-вијести и другог материјала који је растуран по сусједним општинама и срезovima.<sup>13</sup> Овдје је штампан и познати проглас муслиманима Херцеговине. Из извјештаја и упутстава Окружног комитета Никшић види се да је активност партијских организација и оружаних одреда из никшићког и шавничког среза тих дана била усмјерена према Херцеговини. Сава Ковачевић се стално налазио на том терену и више пута је одлазио на мјеста догађаја, непосредно руководио акцијама и са комунистима и виђенијим људима из Херцеговине доповарао се о даљим задацима. Он се 12. августа у с. Врбици састао са Миром Попаром и представницима војних команди из сусједних херцеговачких срезова. На том састанку је ријешено да се предузму мјере у циљу учвршћења партијске и војне организације и да се још смјелије одмах одпочне са нападима на непријатеља. Истога дана одржан је у селу Врбици и велики народни збор коме је присуствовао народ из потраничног дијела билећког и никшићког среза и велики број избјеглица из Херцеговине. На збору су говорили Миро Попара и Сава Ковачевић. Они су посебно указали на потребу даљег учвршћивања братства и јединства између српског, црногорског, муслиманског и хрватског становништва у заједничкој борби против окупатора и домаћих квислинга. Слични заједнички зборови народа сусједних села одржани су у селу Баљцима, на Пилатовце, у Јасенку, Дрјматичеву и другим мјестима дуж црногорско-херцеговачке границе.<sup>14</sup>

Пошто су закључци савјетовања у Врбици дјелимично спроведени, крајем августа у с. Ублима, (Вучи до) под руководством Мира Попаре, одржано је и друго заједничко савјетовање са представницима војних команди из четири сусједна села. Ту је одлучено да се организовано пређе у општи напад, првенствено на италијанске гарнизоне, и да у нападима заједнички учествују црногорске и херцеговачке јединице. На савјетовању у с. Ублима са херцеговачке стране присуствовали су Миро Попара, Радо-

<sup>12</sup> Авдо Хумо, Херцеговина у НОБ-и, стр. 12 и 13, и 21, В. дело, Београд 1961; Владо Шегрт, Херцеговина у НОБ-и, стр. 40 и 41.

<sup>13</sup> Архив ВИИ, кут. 1999, рег. бр. 1—26/7, кут. 2001, рег. бр. 18,—8/5, Стенографске биљешке; Стево Ковачевић, нав. чл. стр. 24; Трипо Шаренац, Устанак народа Југославије, књ. 2, стр. 320—332, Београд, 1961.

<sup>14</sup> Исто.

ван Палић, Божо Вукоје, Радован Милошевић и други, а са црногорске — Војо Ковачевић, Петар Комненић, Јеврем Бјелица, Михаило Лוליћевић и други. Све је то допринијело да се од августа борбена активност и напади по организацији и циљевима битно разликују од дотадашњих. То је био резултат рада партијских организација и руководстава која су успјела да организационо и војнички учврсте устаничке чете; порасла је вјера у сопствене снаге и подигао се морал народа. Кроз све те контакте и договоре још више се учврстила повезаност народа Црне Горе и Херцеговине, која се већ била испољила у борбеним дјелима. Успјешно је изведено више заједничких напада на друмски и жељезнички саобраћај, тако да су прекинуте све везе од Требиња до Гацка и Никшића. Познате су врло успјешне заједничке акције и напади на око 500 усташа у с. Мурише, затим разбијање непријатељских колона у Делеуши и Баљцима, диверзија на прузи и напад на воз између Билеће и Требиња код с. Мируше и разбијање усташке колоне код с. Моска. Заједничке акције извођене су наизмјенично на читавом простору од Дубровника до Маглића и дале су драгоцене резултате.<sup>15</sup>

Према договору са руководством устанка из Херцеговине а по одлуци ОК Никшић, око 300 бораца из бањске, вучедолске и граховске општине упућено је у билећки срез. Они су успјешно садејствовали тамошњим партизанским четима у разбијању 250 италијанских војника код с. Моско и у разоружавању новоуспостављених оружанских посада. Због тога су Италијани били присиљени да ово подручје поново посједну својим трупама, јер су усташе и домобрани били разбијени. Исто тако још око 300 одабраних бораца из осталих општина никшићког среза упућено је у гатачки срез, гдје се већ готово непрекидно налазио и Жупописки партизански батаљон са око 350 бораца.<sup>16</sup> Тих дана у гатачки срез су дошли Крсто Попивоца, секретар, и Вељко Зековић, члан Окружног комитета, као и Радоје Дакић, члан Покрајинског комитета КП за Црну Гору, да својим непосредним присуством помоћну учвршћењу војне организације и борбеног морала код народа тог краја. Народ гатачког среза с одушевљењем је дочекао борце и руководиоце из Црне Горе. Том приликом одржано је и неколико зборова народа сусједних села, на којима се расправљало о даљим перспективама и циљевима заједничке ослободилачке борбе. Изведено је и више заједничких акција

<sup>15</sup> Архив ВИИ, кут. 1959, рег. бр. 1—1; кут. 2001, рег. бр. 19—1/5.

<sup>16</sup> Тупањски одред из Бањана, јачине 20 бораца, и дјелови Вуковичке, Пилаговачке, Врбишке и Црквичке чете из вучедолске општине држали су положаје око Плана и Билеће на смјену са Херцеговцима. Нудолска, Заслапска и Доловска чета из граховске општине налазиле су се у Лавти (требињски срез). По један мањи одред од по двадесетак бораца из Грахова и околине Никшића упућен је према Гацку. Герилски одреди и чете из голијске и жупописке општине дјествовали су око Гацка и Борча заједно са Херцеговачким четима народне војске. АВИИ. к. 1955, рег. бр. 1—26/7 и к. 2001 бр. 18—8/5.

Архив ВИИ, кут. 2002, рег. бр. 17/4, Стенографске билежике, Зборник НОР, том IV, књ. I, стр. 693.

на непријатељске посаде, као и напад на Гацко који није успио због капитулантског држања неких бивших официра којима су биле повјерене командне дужности.

Да би још више учврстили сарадњу и борбено јединство, Мјесни комитет КП Грахова покљонио је Дукици Граховцу, организатору устанка у невесињском срезу, 8 пушака, 1 пушкомитраљез и око 1000 метака које му је у с. Врбици лично на свечан начин уручио Војо Ковачевић, у присуству секретара Обласног комитета за Херцеговину Мира Попаре. Сличан поклон у оружју упутио је и Окружни комитет за Цетиње устаничким јединицама требињског среза. То је био симбол оружаног братства и јединства, што је било много већи значај него материјална вриједност оружја.<sup>17</sup>

Руководство народноослободилачког покрета и народ Херцеговине правилно су цијенили сарадњу и помоћ партизанских јединица и народа из никшићког и шавничког среза. С друге стране, јединице и кадрови упућивани у Херцеговину схватили су то као своју обавезу и заједнички задатак, јер су ослободилачка борба и њени циљеви били заједничка ствар свих народа Југославије. Јединице и кадрови упућивани су тамо гдје су били најпотребнији, а регрутовани су из оних крајева гдје их је било више.

Док се заједничка борба успјешно развијала и док је сваким даном јачало јединство народа, присталице разних грађанских политичких партија, под изговором заштите српског живља самовољно су повеле поједине групе, које су упадале у муслиманска села, пљачкале их и масакрирале њихово становништво. То је представљало озбиљну опасност још већег заоштравања постојећих супротности. У таквој ситуацији партијске организације предузимале су све, чак до отворених пријетњи и обрачуна са неколико оваквих група предвођене разним сеоским кортежима и прочетнички оријентисаним елементима са једне и друге територије, који су завршили као народни непријатељи. Био је потребан сталан и стрпљив рад да се код маса развие сазнање о неопходности борбеног јединства Срба, Црногораца, Хрвата и муслимана. На шовинистичке испаде ових група односе се извјештаји чланова Покрајинског комитета Авда Хума и Угљеше Даниловића делегату Врховног штаба за БиХ Светозару Вукмановићу.<sup>18</sup> Истина, из тих извјештаја види се да они нијесу били довољно обавијештени о стварним приликама и врло развијеној срадњи црногорског и херцеговачког народа. Зато се у

<sup>17</sup> Архив ВИИ, кут. 2001, рег. број 18 — 8/5, Стенографске бљешке; Стево Ковачевић, шав. чл., стр. 25; Зборник том. III, књ. 1, стр. 43.

Слање оружја у Херцеговини значило је много, јер се тих дана мјестимично трговале оружјем. Стара пушка могла се продати за 15 оваца и 100 килограма жита. Комунисти су имали много муке да спријече ту трговину.

<sup>18</sup> Зборник НОР, том IV, књ. 1, стр. 221—225 и 442.

њима и не помињу заједничке борбе око Требиња, Билећа и Гацка од јуна до септембра. Због тога су и оцјене покрајинских комитета из тих дана о стварним виновницима злочина над муслиманским живљем супротне. Ту нијесу биле у питању само „црногорске комитске групе”, како се у извјештајима наводи, него смишљена активност остатака буржоазије и контрареволуционарних снага са обије стране границе који свјесно покушавају да под паролом „спасавања српског народа” од усташког терора поткопају јединство црногорског и херцеговачког народа, развијајући шовинистичке страсти као што су то са друге стране чиниле и усташе. То је у суштини била четничка политика — да се наводно освете за злочине усташа над српским живљем из јунских дана, а паролом чекања док се заврши рат хтјело се разбити јединство НОП-а.

Резултати постигнути у заједничкој борби од јуна до септембра били су солидна основа за даљу сарадњу и за консолидацију народнослободилачког покрета. Период од октобра до конца 1941. године карактеришу напори за учвршћење партијске организације и војних јединица и за предузимање већих акција, како у Црној Гори тако и у Херцеговини. Партијска организација у источној Херцеговини бројно је нарасла на око 200 чланова провјерених у борби против непријатеља. У свим срезовима одржане су партијске конференције и образоване нове ћелије, а од устаничких чета формиран су партизански батаљони као виши степен војне организације. И у Црној Гори се тих дана систематски радило на консолидацији покрета. Одржане су партијске конференције: под Дурмитором за срез шавнички, у Горњем Пољу, у Бијелој Гори, и у херцеговачкој општини. У Црној Гори, формиран су партизански одреди, а у свим општинама шавничког и никшићког среза које се граниче са Херцеговином формиран су партизански батаљони.<sup>19</sup> Овим мјерама на овом подручју су реализоване одлуке усвојене на савјетовању у Столицама и тиме знатно ојачане војне јединице и партијске организације.

На тражење Обласног комитета за Херцеговину, а по одлуци Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, један број партијских кадрова упућен је на рад у Херцеговину. Пуниша Петровић упућен је у билећки срез (касније у Обласни комитет), Војин Поповић у требињски, а Станко Бурић у љубињски срез. Сви су они именовани за чланове новог Обласног комитета за источну

<sup>19</sup> Архив ВИИ, кут. 1955, рег. број 2—24/1; кут. 1999, рег. б. 1/1; Зборник том ЦЦ књ. 4, стр. 40—44; Стево Ковачевић чл. ВИГ бр. 1/1964.

Херцеговину.<sup>20</sup> Нешто касније је дошао на рад у гатачки срез Блажо Ђуричић, а прије тога Војо Николић, инструктор Окружног комитета, радио је извјесно вријеме у билећком срезу. Поред тога, Митар Ковачевић радио је у Оперативном штабу Гацко-Невесиње, а Василије Ковачевић — Чиле у партизанском батаљону „Шума“, обојица као замјеници команданта тих јединица, док је марта 1942. године Павле Ковачевић упућен за секретара Обласног комитета и замјеника комесара Херцеговачког партизанског одреда. Ангажовање партијских кадрова из једне покрајине у другу, у овом случају из Црне Горе у Херцеговину, била је нормална пракса коју је и раније, а посебно почетком рата, спроводио ЦК КПЈ, с намјером да се кадрови ангажују тамо гдје су најпотребнији и гдје су их тренутно највише захтијевали интереси револуције, па су такву праксу спроводила и партијска руководства ових сусједних покрајина. Сасвим је природно што су у Херцеговини ангажовани кадрови из сусједне Црне Горе, гдје је био приличан број израслих кадрова. Стални међусобни контакти и односи између народа и јединица у првим данима борбе још више су учврстили међусобну сарадњу и те односе поставили на сасвим нове основе које је одредила Комунистичка партија још у припремама устанка.

Консолидација НОП-а, а у првом реду учвршћивање војних јединица које су формиране у батаљоне и одреде, омогућило је да се концем 1941. године пређе на заједничке акције ширих размјера. Тако су партизани из Грахова, Бањана и Ластве Требињске, поводом 24-годишњице октобарске револуције, уочи 7. новембра извршили диверзију на жељезничкој прузи Билећа — Требиње код Пареза и порушили жељезничку станицу и електричну централу на Требишници, која је снабдијевала струјом Билећу и Требиње. Разоружано је и заробљено око 30 домобранских и италијанских војника.<sup>21</sup> Између 25. и 27. новембра ове јединице под командом Саве Ковачевића разбиле су и заробиле италијанску колону од 140 војника са командантом гарнизона из Билеће потпуковником Рафаилијем у пратњи 2 тенка. Колона је из Билеће дошла до Вилуса и ту је опкољена, а затим приси-

<sup>20</sup> Архив ВИИ, кут. 1955, рег. бр. 2—1/1.

Инструктори ПК донијели су са собом и прве примјерке ујкчичке „Борбе“, „Народне борбе“ (органа ПК ЦГ) и друге потребне архивске материјале. Војин Поповић је замолио Саву Ковачевића да са њим пође у требињски срез да се упозна са тамшњим приликама које је Сава одлично познавао. Обојица су 29. октобра присуствовали народном збору у Зупцима, на коме је говорио Сава. На збору је формирана и прва партизанска чета Забаца, која је исте вечери извршила напад на домобране.

<sup>21</sup> Заповједник оружничког вода из Требиња у овом извјештају тврди да је њихова стража код централе давала снажан отпор док јој није нестало муниције и да су затим побацали пушке у р. Требишницу, као што су то учинили и Италијани кад су поскакали из воза. (Архив ВИИ, кут. 143 рег. бр. 47/12—1; Зборник, III, 1, 221, IV, 2, док. бр. 144).

љена на предају. Када су им пошле у помоћ нове италијанске снаге од Требиња, партизанска чета из Ластве их је сачекала и разбила код Клобука и тако непосредно садјејствовала са граховским партизанима док су ови разбили колону код Вилуса. Послије овог пораза Италијани су се почели утврђивати у Грахову. Како се из извјештаја усташког повјереника из Билеће види гарнизоне у Билећи и Требињу захватила је паника, јер каже да очекују напад око 2.000 партизана који су концентрисани око Вилуса, Грахова и Билеће. Све везе између ових гарнизона и Билеће биле су пресјечене.<sup>22</sup> Из наређења и извјештаја ОК Никшић види се да је он, као и главни штаб посвећивао видну пажњу консолидацији ослободилачког покрета догађајима у Херцеговини. То је сасвим разумљиво када се имају у виду јединствени циљеви и међусобна непосредна упућеност народа двију сусједних области. Главни штаб за Црну Гору и Боку 26. новембра наређује штабу Никшићког партизанског одреда да пружи што већу помоћ ослободилачком покрету у гатачком срезу. „Хитно је потребно да појачате рад у гатачком срезу, те настојте да разбијете апитацију четника“... писао је Иван Милутиновић штабу Никшићког партизанског одреда. Крајем децембра он поново упозорава да се још више снага упути у Херцеговину око Билеће и Гацка.<sup>23</sup> Тако је на захтјев руководства из гатачког среза поново из Пивске Жупе ангажован један батаљон око Чемерна и Изгора у одбрани слободне територије гатачког среза, гдје је тих дана очекиван напад усташа из Борча и Гацка.

Почетком 1942. године непријатељске снаге биле су блокиране у гарнизонима а у зони црногорско-херцеговачке границе поново је створена велика слободна територија. Да би се још више ускладила дјејства партизанских снага, на иницијативу главних штабова 4. јанура одржано је војно савјетовање у с. Ластви, коме су присуствовали представници главних штабова Босне и Херцеговине и Црне Горе, Оперативног штаба за Херцеговину и штаба Никшићког партизанског одреда, као и команданти и политкомесари најближих партизанских батаљона. Расправљало се о резултатима заједничких акција, о даљем начину извођења борбених дјејстава указано је на све већу опасност од појаве четника. Том приликом је ријешено да се батаљони Никшићког одреда још више ангажују у Херцеговини. На овом савјетовању формиран је Оперативни штаб за Херцеговину у саставу: командант Сава Ковачевић, политкомесар Петар Драпшин, замјеник команданта Ђорђије Путица, замјеник политкомесара Миле Ки-

<sup>22</sup> Зборник НОР, том. IV, књ.2, стр. 242, и 473 том. III, књ. 1 стр. 236. и 237.

Главни штаб за Црну Гору и Боку похвалио је учеснике борбе око Вилуса, Петровића и Клобука, а ове акције су истакнуте као „примјер храбрости, пожртвовања и партизанске војничке вјештине“.

<sup>23</sup> Зборник том. III, књ. 1, стр. 394.

либарда и војни савјетник Саво Оровић.<sup>24</sup> Основни задатак овог штаба био је да усклади и координира дјејства партизанских јединица са једне и друге територије у зони црногорско-херцеговачке границе. Ради лакшег усклађивања дјејстава територија источне Херцеговине подијељена је на четири оперативна сектора.<sup>25</sup> Том приликом ријешено је да се формирају и заједничке чете и батаљони, као још виши облик међусобне сарадње.

Већ сјутрадан, 6. јануара, једна италијанска колона јачине око 600 људи упутила се из Требиња да деблокира окружени гарнизон у Билећи. Пошто су преко партизанских веза обавијештени, Љубомирски и Бањско-вучедолски батаљон организовали су засједу код с. Моска. И поред опрезности, Италијани су били изненађени и у четворочасовној борби потпуно разбијени. Том приликом убијено је 14, а заробљен 101 италијански војник. Поред осталог, заплијењена су и два топа, па је један упућен штабу Никшићког одреда ради дјејства на блокирани Никшић.<sup>26</sup> И поновни напад Италијана, 21. јануара, био је спријечен одбраном ових батаљона, а већ сјутрадан нападнута су италијанска утврђења Гљива и Кравица. Италијани су били присиљени да ангажују читав 55. пук дивизије „Марке“, и тек послѣ шест дана непрекидних борби уз знатне губитке пробали су се у Билећу.<sup>27</sup>

У току јануара требињски батаљон „Неђо Чабриновић“ и дјелови праховског батаљона извршили су више успјешних напада на италијанске јединице и саобраћај између Требиња и Дубровника. Дјелови Бањско-вучедолског батаљона у с.Коваче ликвидирали су штаб четничког батаљона Милорада Бјелетића. У току фебруара заједничким дјејством граховски, Бањско-вучедолски и два батаљона из билећког среза разбили су четнички тзв. „ћорави батаљон“ и четничку групу Саве Ковача из Љубомира која је мучки убила команданта Оперативног штаба Ђока Путицу.

На основу закључака савјетовања у Ластви а уз сагласност главних штабова, у јануару и фебруару формиране су и прве заједничке херцеговачко-црногорске чете и батаљони. У с. Делеуша код Билеће 9. јануара формирана је чета од око 100 бораца из билећког и Никшићког среза и упућена на територију коњичког среза, са задатком да прокрстари Хецеповином, ради разбијања четника и развијања братства и јединства. Исто тако, 28. јануара у с. Баљцима код Билеће формиран је Први ударни херцеговачко-црногорски партизански батаљон од 120 добровољаца из билећког среза и 55 из Никшићког партизанског одре-

<sup>24</sup> Зборник НОР, том IV, књ. 3, стр. 32 и 33 (Записник са савјетовања у Ластви).

<sup>25</sup> Исто, стр. 199.

<sup>26</sup> Том приликом заплијењено је: 6 камиона, 1 аутомобил, 4 митраљеца, 6 пушкомитраљеца, око 50 пушака, 71 бомба, око 1100 метака и друга опрема (Зборник том IV, књ. 3, стр. 38 и 39).

<sup>27</sup> Зборник том IV, књ. 3, стр. 398; Слободан Шакота и Радомир Петковић, чл. у ВИГ, бр. 3/1961, стр. 98.

да.<sup>28</sup> То су биле прве јединице састављене од херцеговачких и црногорских бораца и први батаљон који је носио назив ударни. Батаљон је одмах упућен да прокрстари кроз билећки и столачки срез све до Невесиња и да као ударна јединица допринесе учвршћивању тамошњих партизанских снага и разбијању четника. Он је у Кифином Селу код Невесиња изненада нашао четнички штаб у коме је погинуо мајор Бошко Тодоровић, делегат Драже Михаиловића у Херцеговини. Заплијењена је и четничка архива са документима из којих се јасно видјела сарадња са Италијанима и даље намјере четника.<sup>29</sup>

За то вријеме је по наређењу Врховног штаба од 4. фебруара у околину Гацка поново пребачен Жупописки батаљон Дурмиторског одреда, који је са 90 бораца из Никшићког одреда и гатачким батаљоном „6. јуни“ непосредно водио борбе са четницима и држао Гацко и Автовац у блокади. Нешто касније на овај сектор пребацио се и први ударни батаљон, па је заједничким дјелством извршено чишћење гатачког среза од четника, а њихове вође са потом Перишићем су се склониле у Гацко код Италијана.

У фебруару је оперативни штаб за Херцеговину формирао и једну самосталну чету од 115 добровољаца из свих батаљона билећког среза. Чета је упућена у Црну Гору и стављена на располагање Главном штабу. Испраћај чете у Црну Гору и покрети преко никшићког среза до Катунске нахије и Даниловграда претворио се у праве манифестације братства и јединства. Улазак Херцеговачке чете и борбе око Загарча и Даниловграда које је потом водила заједно са црногорским батаљоном биле су од великог политичког значаја, а нарочито на разбијању четника. Главни штаб и Покрајински комитет поклонили су доста пажње овој јединици, па је Митар Бакић, члан Главног штаба имао неколико састанака са борцима и партијском ћелијом чете. Чета се почетком априла вратила у Херцеговину.<sup>30</sup>

Послије више успјешно изведених акција око Гацка, у борби са четницима у с. Дулићима, под руководством Петра Драштина, одржан је састанак са свим штабовима јединица које су учествовале у овим нападима. На састанку је ријешено да се формира и Сјевернохерцеговачки партизански одред.

Пошто је паралисана четничка дјелатност за извјесно вријеме, да би се партизанске снаге могле одржати и даље дјелствовати на овом подручју, требало је ликвидирати и највјешта усташко-домобранска упоришта. У горњем току р. Неретве на-

<sup>28</sup> Зборник, том. III, књ. 2, стр. 103; Херцеговина у НОБ-и, стр. 267 — 272, Зборник, том IV, књ. 3 стр. 262.

<sup>29</sup> Зборник, том. IV, књ. 3, стр. 230; Херцеговина у НОБ-и, стр. 267 до 272.

<sup>30</sup> Зборник том. IV, књ. 3, стр. 164 и 199; књ. 4, стр. 41; Херцеговина у НОБ-и, стр. 273 — 276;

Архив ЦК СКЈ, бр. 2985; Зборник том. IV, књ. 4, стр. 293.

лазило се усташко упориште Борач, које је са Кулом Фазлагића и с. Кључем представљало бастион усташког покрета. Разне партизанске команде у више наврата разматрале су могућности ликвидације тога упоришта, које је ометало непосреднију везу партизанских јединица Црне Горе и Херцеговине са Врховним штабом и јединицама у Босни. Тако су још крајем 1941. представници главних штабова Босне и Херцеговине и Црне Горе и Боке и сусједних штабова одреда закључили да је неопходно да се Борач ликвидира као упориште непријатеља. Од каквог је то значаја било може се закључити и из писма које је штаб Оперативног сектора Гацко — Невесиње упутио Врховном штабу 3. марта:

„... Питање Борча постаје сваким даном све актуелније, с обзиром на све јачу сарадњу усташа, четника и Италијана... Оперативни штаб за Херцеговину је упознат и он врши припреме, а ми смо доставили један план о броју људства”.

За напад на Борач израђен је крајем марта план са којим се сагласио и Врховни штаб, наредивши да се ангажује и Калиновички партизански одред. У нападу су учествовали, осим снага из Херцеговине, дјелови Никшићког и Дурмиторског и Калиновички одред, са једним батаљоном Прве пролетерске бригаде. Нападом су непосредно руководили Петар Драпшин и Миро Попара, командант и политкомесар Оперативног штаба за Херцеговину. У току двонедељне борбе, која је почела у зору 17. априла, усташе су потпуно разбијене, упркос томе што су се крваво борили за сваку кућу и сваку колибу. Њихови губици рјечито говоре о жестињи борбе: међу 180 мртвих нашли су се и организатори упоришта Мехо Салчин, командант одбране, сатник Алија Окерић, хоџа Делотић и други. Губици партизанских јединица такође су били велики: 45 мртвих и 85 рањених бораца.<sup>31</sup>

Ликвидацијом Борча уклоњена је препрека која је ометала маневар партизанских јединица из Босне, Херцеговине и Црне Горе. Значај овог успјеха је и у томе што је на Борчу крвљу учвршћено братство и јединство народа при сусједне области — Херцеговине, Црне Горе и Босне. Та пobjеда је позитивно утицала на даљи развој политичких догађаја, о чему говоре многи документи из тога времена. Између осталог, Оперативни штаб за Херцеговину у свом завјештају Врховном штабу пише: „Једино можемо додати да је наш успјех на Борчу имао силан одјек у Читавој Херцеговини, великом дијелу Црне Горе и у свим граничним крајевима према Херцеговини... Посљедице акције на Борчу већ се осјећају”.<sup>32</sup>

Делегат Врховног штаба при Главном штабу НОПО за Црну Гору и Боку, Иван Милутиновић, у свом писму Оперативном

<sup>31</sup> Јован Вујосевић, Ликвидација усташког упоришта Борач, ВИГ, бр. 5/1961. стр. 79—82.

<sup>32</sup> Исто.

штабу за Херцеговину од 24. априла 1942. године, истиче значај и одјек ликвидације овог непријатељског уторишта:

„Важност Борча за Вас у Херцеговини и за нас у Црној Гори јесте велика. Ваши успјеси и херојско држање партизана приликом напада на Борач јесу похвални. Заиста, другови, ви сте показали да нема ни једне тврђаве коју партизани не могу заузети”. И даље: „Ваши успјеси на Борчу важни су и за нас и то зато што је Борач био велика сметња и преграда између сјеверне и јужне Херцеговине и ослобођењем Борча повезује се велики дио територије који данас контролишу партизанске јединице Херцеговине, Црне Горе и Босне. Јединство и борбеност црногорских, босанских и херцеговачких партизана и овога се пута остварила”.<sup>33</sup>

„Правилним политичким радом у широким народним масама морате објаснити масама да се партизани данас не боре ни против Срба, ни Хрвата, ни муслимана ако су они поштени и желе да учествују у народноослободилачкој борби; напротив, партизани се боре ие само против окупатора већ и против свих издајника и слугу окупатора, били они Хрвати, Срби, Црногорци или муслимани. Та борба није осветничка... већ борба за народну слободу и национално ослобођење”.<sup>34</sup>

По броју ангажованих партизанских снага из три сусједне области, по јачини непријатељевих снага и по резултатима, ослобођење Борча представља највећи успјех и најзначајнију борбу коју су заједнички водиле јединице црногорских, херцеговачких и босанских партизанских одреда. Падом Борча ослобођена је долина горњег тока р. Неретве и знатно проширена слободна територија са центром у Фочи, гдје се већ од 25. јануара налазио Врховни штаб. То се десило баш у вријеме када су удружене окупаторске, квислиншке и контрареволуционарне снаге отпочеле прољећну офанзиву на ширем подручју ових покрајина.

Политичка кретања у Херцеговини и Црној Гори послје априлског слома потпуно су потврдила правилност оцјена ЦК КПЈ на сједници од 10. априла, у Прогласу од 15 априла и на Мајском савјетовању 1941. године. Народне масе биле су разочаране политиком грађанских партија. Неријешено национално питање у Југославији довело је до вјерске и националне нетрпеливости, што је окупаторима омогућило да међунационалне односе у цијелој земљи још више заоштре, односно да изазову међусобно обрачунавање и сукобе у појединим крајевима земље, у првом реду у Херцеговини.

Иако су Италијани настојали да се прикажу као пријатељи народа Црне Горе и Херцеговине, од самог почетка окупације народ је отворено испољио своје антифашистичко расположење и спремност да оружјем извојује националну слободу. Скривање

<sup>33</sup> Зборник том. II, књ. 1, стр 292, књ. 2, стр. 495.

<sup>34</sup> Исто.

оружја, напуштање прадова, бојкот пазара и школа, избјегавање сваког додира с окупаторским трупима и томе слично, потврђује ријешеност народа да се не мири с окупацијом. Такво расположење подстакла је и још више развила КПЈ.

Мукотрпан живот сеоског становништва и стални сукоби са туђинском влашћу створили су на овом подручју посебан тип снажног, издржљивог, борбеног и окретног горштака. Слични обичаји и начин живота сеоског становништва сусједних области Црне Горе и Херцеговине знатно су допринијели брзом одређењу народа за борбу против туђина и за револуцију. Међутим, најзначајнији чинилац ипак је била вјера у сопствене снаге, коју је КПЈ развијала у народу.

Покушај Италијана да ослонцем на профашистичке и сепаратистичке групе учврсти квислиншке творевине претрпио је неуспјех, јер их је предухитрила Партија која је од првог дана сигналисала опасност која пријети од разједињавања народа и изазивања сукоба на вјерској и националној основи. Иако су окупатори, у почетку преко квислинга а касније преко четника, учинили све да изазову братоубилачку борбу, те је у почетку било дошло и до врло жестоких међусобних сукоба, у Херцеговини је таква политика наишла на осуду највећег дијела становништва, које је од почетка прихватило политику братства и јединства, коју је спроводила КПЈ.

У првој години ослободилачког рата партијска организација је успјела да изгради драгоцјене сопствене кадрове, да се омасови и ојача, нарочито у Херцеговини, што је било неопходно за даље вођење рата. Српски народ у Херцеговини сагледао је праву истину о „српству” које су пропагирали четници, те је неминовно морало доћи и до одвајања од великосрпских елемената. Питање братства и јединства било је нераздвојно од питања борбе против окупатора. Великосрпска реакција отворено се супротставила и једном и другом, али се тиме и компромитовала у народу.

Заједничке борбе херцеговачких и црногорских партизана против усташа, домобрана, Италијана и четника а за национално ослобођење и очување народног јединства израз су прихватања политике линије КПЈ. Формирање заједничких јединица и штабова, а у почетку чак и спонтане борбе против разноврсних непријатеља, потврђују чињеницу да је народ схватио да се борба против окупатора и њихових помагача мора водити свуда гдје се они налазе. КПЈ је развила врло разноврсне облике сарадње међу народима сусједних области и слила борбу народа Црне Горе и Херцеговине у општејугословенску борбу против окупатора, кроз коју је створено чврсто братство и јединство свих југословенских народа.